

ЕРТЕГІЛІК ПОЭТИКА: ЖАНР ТАБИҒАТЫ МЕН ОБРАЗДЫҚ ӘЛЕМНІҢ КӨРКЕМДІК ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

ӘУЕСБАЕВА П.Т.^{1*} , КӘДІРХАНОВА С.С.²

*Әуесбаева Пәкизат Теңізбайқызы¹ - Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: ksaryarka@inbox.ru, <https://orcid.org/00000-0002-7716-9715>

Кәдірханова Сандұғаш Серікбайқызы² – Докторант, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: sandugash_kadirkhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-2416-1957>

Аңдатпа. Мақалада ертегі жанрының поэтикасының кейбір үлгілері қарастырылады. Бұл үлгілер әңгіме айтушылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырады және бұл әр жанрға тән. Мұны әртүрлі ертегілердің сюжеттік ерекшеліктерін салыстыру арқылы тексеруге болады. Бұл мақалада ертегі жанрының поэтикасына тән жалпы заңдылықтар қарастырылады.

Түркі халықтары ертегілерінің типологиялық ұқсастығын ашатын негізгі тұстар да қарастырылады. Түркі халықтарының ертегілеріне ортақ мотивтер көне заман мен жаңа дәуірдегі әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің типологиялық қасиеттерінен туындайды. Дүние жүзіндегі көптеген халықтардың бай ертегі мұрасында түркі халықтарымен бірге әртүрлі ежелгі отбасылық қатынастарды қадағалайтын мотивтер сақталған және бұл түркі халықтарының көптеген ертегілерінің сюжеті үшін мотив қызметін атқарған. Бір-біріне әсер ету және араласу барысында көне мотивтер мен сюжеттер дамып, байып, басқа халықтар арасында бар тенденциялар ертегі поэтикасының жергілікті үлгілеріне еніп, өзіндік колоритке ие болады. Қорыта айтқанда, түркі халықтарының ертегілеріндегі типологиялық ұқсастықтарды ертегі түрі немесе мотив және поэтикалық элемент ретінде, немесе образдар жүйесі ретінде жан-жақты зерттеуге болатынын айтқымыз келеді. Бұл мақалада біз осы мәселелердің кейбір аспектілеріне ғана тоқталдық.

Түйін сөздер: ертегі, сюжет, мотив, поэтика, типологиялық ұқсастық.

Кіріспе.

Халық прозасының көркемдік әлеуеті ең жоғары салаларының бірі – ертегі жанры, оның поэтикасы құрылымы жағынан да, мазмұндық жүйесі жағынан да өте күрделі құбылыс болып табылады. Өзіндік қалыптасу кезеңдерінен өтіп, көркемдік шарықтау деңгейіне жеткен бұл жанрдың тілі мен композициялық үлгісі әлем халықтарының ертегілерімен салыстырғанда ортақ сипаттарымен қатар, тек қазақ ертегілеріне тән бірегей белгілерімен де ерекшеленеді. Осы туралы қазақ ертегілерін терең зерттеген С.Қасқабасов: «Әрине, көптеген халық ертегілерінің композициялық құрылымы бірдей деуге келмейді. Құрылымдағы ұқсастық жалпы жүйеде, оның кей бөлшектерінде ғана байқалады, ал сол бөлшектердің ішкі реттілігі мен мазмұны әр елдің ертегісінде өзінше сипат алады» [1, 239], – деп пайымдайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Бұл зерттеуде түркі халықтарының ертегілік мұраларына қатысты мәтіндік материалдар, жанрлық сипаттамалар, мотивтік құрылымдар, образдар жүйесі пайдаланылды. Материал ретінде қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, татар және алтай ертегілерінің әртүрлі нұсқалары алынды. Талдау барысында салыстырмалы-типологиялық, құрылымдық-семантикалық, мифопоэтикалық әдістер қолданылды. Ертегілердің сюжеттік желісі, поэтикалық тілі, мотивтер жүйесі, образдық құрылымы мен дәстүрлі элементтердің қызметі зерттеудің негізгі нысаны ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, фольклортану, мифология, компаративистика бағытындағы еңбектер теориялық база ретінде пайдаланылды. Түркі халықтарының ертегілерінде байқалатын поэтикалық жүйе олардың тарихи тағдырлары мен мәдени-әлеуметтік дамуының әркелкі болуына байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие. Сондықтан қазақ ертегілерінің поэтикасын талдау барысында алдымен жанрдың ішкі табиғатына тән ортақ белгілерді айқындап, кейін сол негізде өзге халықтардың ертегілерімен салыстыра зерттеу қажеттігі туындайды.

Мәселен, ертегі поэтикасында жиі кездесетін формулалық құрылымдар – тілдік және тақырыптық қайталаулар – тек түркі әлеміне тән құбылыс емес, әлемнің көптеген халықтарына ортақ көркемдік тәсіл. Қазақ фольклортануында мұндай формулалық ерекшеліктер эпосқа қатысты талданғанымен, ертегі жанры аясында толыққанды саралана қоймаған. Ал орыс фольклортану ғылымында бұл бағыт едәуір жүйелі түрде қарастырылғаны байқалады.

П.А. Гринцер [2] әлемдік деңгейде танылған жазба эпостардың да бастауында фольклорлық дәстүр жатқанын атап көрсетеді. Ғалым «Махабхарата» мен «Рамаяна» мәтіндеріндегі формулалық жүйені бірнеше түрге бөліп сипаттайды. Ол аталған эпостарда «атрибуттық формулалар», «баяндау формулалары», «көмекші формулалар», «төл сөзге байланысты формулалар» тәрізді бірнеше жіктелімнің бар екенін көрсетіп, олардың әрқайсысының қызметтік ерекшелігіне тоқталады.

Формулалықтың табиғатына қатысты пікір айтқан С.Д. Серебряный оның пайда болуын ең алдымен ауызша дәстүрдің заңдылықтарымен байланыстырады: «Формулалықтың тууының басты алғышарты - поэтикалық мәтіндердің ауызша өмір сүру сипатында» [3], - деп түйіндейді. Ал Г.Н. Мальцев бұл мәселеге бағалау тұрғысынан келіп: «Әртүрлі сипаттағы жалпы орындар» формулалары мындаған жылдар бойы канондық көркемдік жүйелер үшін маңызды позитивті фактор болып келеді» [4], - деген тұжырым ұсынады.

Формулалықтың эпоста көрініс табу ерекшеліктерін Р. Бердібай жан-жақты талдаған. Оның пайымдауынша, формулалардың бір бөлігі қысқа тілдік оралымдардан, тұрақты эпитеттер мен дәстүрлі теңеулерден тұрады. Эпикалық мәтіндерде жиі кездесетін екінші бір топ – қайта-қайта қолданылатын жолдар мен тармақтар. Зерттеуші мұндай формулалардың ең қысқа түрі бір жолдан ғана тұрса, ауқымдырақ нұсқалары бірнеше жолға дейін созылатынын атап өтеді [5, 124–127].

Қиял-ғажайып және батырлық ертегілердің біразында Самұрық бейнесі тұрақты түрде ұшырасады. Бұл образ кейде Самұрық құс, кейде Семір құс, енді бірде Алып қара құс сипатында көрінеді. Мұндай эпизодтардың классикалық үлгісі – «Ертөстік» ертегісіндегі батырдың Самұрықпен кездесуі. Шығармада Самұрық орасан зор құс ретінде таныстырылады: оның бір ғана қанаты жайылғанда, кеңдігі бір айлық жерге тең деп суреттеледі.

Бәйтерекке қонып түскен құс ең алдымен Ер Төстікті жау деп қабылдап, балапандарына қауіп төндіруші ретінде оған тап береді. Алайда шырылдаған балапандарын естіген соң шабуылын тоқтатады. Самұрықтың екі басы бар екені айтылады: бір басы адамға, екіншісі құсқа ұқсайды. Сол адам бейнелі бас батырға тіл қатып, бұл мекенге қандай мақсатпен келгенін сұрайды және оның балапандарға қастық ойлағанын меңзейді.

Ер Төстік өзін жер бетінен адасып келген адам ретінде таныстырып, балапандарға зиян келтірмек түгілі, керісінше оларды айдаһардан аман алып қалғанын айтады. Балапандар батырдың көрсеткен жақсылығын жасырмай жеткізгеннен кейін, Алып қара құс Ер Төстіктің аяғына жығылып, онымен берік достық орнатады.

Ертегідегі баяндауға сүйенсек, бұл алып құс жылына бір-ақ балапан шығарады, содан кейін жем іздеп алысқа кетіп, айға жуық уақыттан кейін ғана оралады. Самұрықтың жоқтығын пайдаланған айдаһар жыл сайын балапандарын жеп кететіндіктен, құс әр сапарынан қайтарда қайғыға батып жылап келеді. Шығармадағы дауыл – құстың қанат қағысынан туған жел, жаңбыр – оның көз жасы екені осылайша түсіндіріледі. Ер Төстікпен таныстығы осы қасіретті жағдайдың ашылуымен қатар өрбиді. Достық орнаған соң Самұрық батырға «Не қалайсың?» деп тіл қатады. Ер Төстік оған бастан кешкен оқиғаларын баяндап, жер үстіне қайта шығу ниетін білдіреді [6, 22].

Қиял-ғажайып ертегілерінде Самұрық бейнесінің кейіпкермен кездесуі әрқашан бірдей түрде қайталанбайды, кейбір нұсқаларда бұл эпизод өзгерген мазмұнда беріледі. Мысалы, Аюалпаң, Суды салпаң, Тауды талпаң секілді кейіпкерлер қатысатын нұсқаларда Самұрықтың балапандарына қатер төндіретін құсты Аюалпаң шоқпарымен ұрып өлтіреді.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
Бұдан кейін ағаш басындағы үш балапан оған алғыс білдіріп, анасының келгенде қандай жағдайлар орын алатынын алдын ала ескертіп өтеді. Үлкені Аюалпаңды қанатының астына жатуға шақырып, шешесі келе жатқанда дауыл тұрып, қар, жаңбыр, бұршақ жауатынын, оған қорықпау керектігін айтады.

Балапандардың әрқайсысы Самұрықтың келуімен байланысты табиғи құбылыстардың мәнін түсіндіреді: «бұршақ – анасының құмалағы, жаңбыр – көз жасы, жел – қанат екпіні, қар – қақырығы» дейді. Мұның барлығы шынымен солай болып, түйедей алып құс келіп қонады. Самұрық Аюалпаңды байқамай жұтып қояды, ал балапандары «Таста, қақбас!» деп айқайлаған соң, оны қайта шығарады.

Осыдан кейін құс Аюалпаңға оның бұл жерге не мақсатпен келгенін сұрайды. Батыр өзін жер бетіне шығуды ойлаған адам екенін, балапандарға қастандық жасамақ болған мақұлықты жолай көріп, өлтіріп тастағанын айтып, жер үстіне шығарып салуын өтінеді [6, 132–133]. «Аю дәу» ертегісіндегі Семір құстың қызметі де дәл осы мазмұнға жақын: кейіпкерді аса қауіпті жағдайдан құтқару және оны екі әлемнің арасындағы қыспақтан алып шығу – Самұрыққа ортақ функция.

Осы эпизодтарда ғана емес, ертегі поэтикасында қолданылатын тұрақты тіркестер мен формулалық бейнелеулердің де өзіндік семантикалық жүгі бар. Мұнда жанрдың көп ғасырлық дамуы барысында қалыптасқан көркемдік-танымдық іздер айқын көрінеді.

С. Қасқабасов бұл жайында: «Айтушылар мен тыңдаушылар оқиғалар мен батырлардың әрекетін ашық бағалауға бейім болғандықтан, көркем бейнелеудің тұрақты тәсілдері қалыптасады. Осылайша кез келген батырды да, кез келген сұлу қызды да сомдауға жарайтын «әмбебап» эпитеттер, теңеулер мен формулалық сипаттамалар пайда болады» [1, 91], - деп жазады.

Ертегілерде халықтың арман-тілегін бейнелейтін қаһарман тұлғаны сомдауда қолданылатын көркемдік әдістердің бірі әрі ең тұрақтысы – әсірелеу. Бұл тәсіл поэтикалық кеңістікті үлкейтіп, кейіпкердің эстетикалық салмағын арттырады. Ф.М. Селиванов гиперболаны екі түрге жіктейді: салыстырмалы гипербола және көркем-реалды гипербола [7]. Ал С.Г. Лазутиннің пікірінше, гипербола кең көлемді маңызды оқиғаларды сипаттауда және батырлардың монументалды бейнесін жасауда жиі пайдаланылатын тәсіл болып табылады [8].

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақ ертегілеріндегі классикалық үлгілердің бірі – «Кендебай» ертегісіндегі кейіпкердің бейнесі: «Кендебай ай сайын емес, күн сайын өседі; алты күнде күліп, алпыс күнде жүріп кетеді; алты жылда жігіт болып үлгереді. Ол сондай күшті болып өседі, алысқанын жықпай қоймайды, шыңырау құдыққа құлаған нарларды жалғыз өзі тартып шығарады».

Сол сияқты «Желім батырдың» да бір күнде бір жасқа, екі күнде екі жасқа, он күнде он жасқа тола беретін бейнесі ертегі бастауынан-ақ қаһармандық масштабты айқындап, көне поэтикалық дәстүрді көрсетеді. Зерттеушілер мұндай әсірелеулердің тамыры фольклордың жанрлық табиғатында жатқанын, қарапайым болмыспен қатар ғажайып элементтердің қатар өрілуіне мүмкіндік беретінін айтады [1, 251].

Сондай-ақ батырлық күштің әсіреленуі жаумен шайқас сәттерінде де ерекше мәнге ие. Бұл жөнінде «әсірелей көрсетілген батырлық қуат кейіпкерге жауларымен айқасқанда да қажет» деген тұжырым бар [9, 66]. Мұны қиял-ғажайып және батырлық ертегілердегі оқиғалардан айқын көреміз.

Мысалы, бір ертегілерде кейіпкер «үш күн, үш түн соғысып», ақыры әлсіреген жалғыз көзді дәуді жеңіп, оны зынданға алып барып байлап тастайды. Дәудің жеңілуінің тағы бір себебі – оның қырық күн бойы ел шауып, ұйқы көрмей, әбден қалжырап келуі екендігі баяндалады. Келген соң қырық күн ұйықтап, әл жинап барып қайта жорыққа шығатын әдеті бар екені де айтылады [5].

Келесі бір нұсқада «дәуді оятып, алпыс күн бойы алысып жүріп өлтіреді» делінеді. Дәудің қолындағы үш қызды үш батыр алып, Құрмерген елге қайтуға дайындалады. Ол

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
«жеті күн ұйықтап, жеті күн ұйықтамай» жүретін күш иесі ретінде бейнеленеді. Дегенмен
ұйықтап жатқан сол жеті күннің бірінде дәудің шешесі жалмауыз кемпір келіп, қызды алдап,
батырдың жаны қайда екенін сұратпақ болады [6, 238].

Осындай эпизодтарда «үш күн, үш түн алысты» деген секілді формулалық уақыт
өлшемдері жиі қолданылады. Кейіпкердің зұлым күштерді жеңуі халықтың батырға деген
мәңгілік сенімі мен қорғанышқа деген арманын аңғартады. Батырға көмектесуші
бейнелердің ішінде әсірелеудің айқын іздері ат мен алып құс образдарынан да көрінеді.

Қазақ ертегілерінде әсірелеу тәсілінің ең көрнекті көріністерінің бірі – батырдың мінген
атының бейнесі. «Кендебайдың Керкұласы» туралы баяндауда бұл айқын байқалады:
«Құлын сағат емес, минут сайын өсіп, алты айдың ішінде алты кез атқа айналады. Түсі –
керкұла. Кендебай бұл атты баптап мініп, түн қатып жүріп аң аулайды. Керкұла қуғанын
жеткізбей қоймайтын, қашқанды құтқармайтын, аузымен құс ілерлік жүйрік ретінде
суреттеледі. Батыр оны құстай ұшырып, алты қырдан асып қашқан құланды көзді ашып-
жұмғанша қуып жетіп, құйрығынан ұстап алатын болады» [6, 31].

«Еркем Айдар» ертегісіндегі тұлпар да дәл осындай әсірелеумен бейнеленеді: «Қотыр
күрең тайды ұстай бергенде, ол құнанға айналады, жүген салғанда дөненге, ерттеп мінгенде
бес жасар атқа айналады. Айшылық жерді алты аттайтын, жылшылық жолды жеті аттайтын
ерекше тұлпар» [6, 84]. Мұндай гиперболалық сипаттамалар ертегі мазмұнының әсерін
күшейтіп қана қоймай, кейіпкер табиғатын даралауға қызмет етеді.

Батырдың болашақ ұл болуына байланысты Әлібек әке-шешесінің жан қиналысын
әсірелей суреттеу де осы тәсілдің поэтикалық қуатын көрсетеді:

Темір таяқ тебен инедей,
Темір етік теңгедей болып,
Мойны ырғайдай,
Биті торғайдай болады [6, 72].

Самұрық құсқа қатысты әсірелеулер де көптеген нұсқаларда тұрақты формулалық
сипатта қайталанады. Мысалы: «Дауыл – құстың қанатының желі, жаңбыр – көз жасы, ал бір
ғана қанатының өзі бір айлық жерді алып кетеді» деген секілді көркемдеулер жиі кездеседі.
Жалмауыз кемпірдің жасын «жүз беске жеткен», «барса келмес жердің құпиясын білетін»
деп беру де – халық қиялының гиперболалық тәсіліне тән үлгі.

Ертегі жанрының ішкі жіктелуіне эпикалық құрылымдағы өзгерістер де ықпал етеді.
Мифтік сипаттағы аң-құс туралы әңгімелер тотемдік сенімдерге сүйенсе, кейінгі көркем
ертегілерде жануарлар бейнесі тұспалдау арқылы әлеуметтік-таптық қатынастарды
бейнелеуге жұмсалады. Осыған орай классикалық хайуанаттар ертегілерінде суреттелетін аң
мен құс бейнелері шын мәнінде адамдардың мінезін, қоғамдағы қатынастарды бейнелейтін
символдық образдар ретінде көрінеді [1, 189].

Академик С. Қасқабасов хайуанаттар туралы ертегілерді ішкі табиғатына қарай үш
топқа жіктейді:

1. Этиологиялық ертегілер – мифтік түсініктерден ажырамаған, жануарлардың мінез-
құлқы мен болмысын ерекше себеппен түсіндіретін көне сипаттағы мәтіндер;

2. Аллегориялық ертегілер – адам мінезін хайуанаттар арқылы бейнелейтін, тұспалға
негізделген шығармалар;

3. Мысал ертегілер (апологтар) – көбіне кітаби дәстүрге жақындау, ғибраттық мәні
басым туындылар [1].

Ертегілерде жануарлар бейнесінің берілуі де жанрдың даму кезеңдеріне байланысты
түрліше сипат алады. Соның ішінде құс образының көркемдік қызметі ерекше зерттеуді
қажет етеді. Көптеген қиял-ғажайып ертегілерде кейіпкерді өлім аузынан алып қалатын
Самұрық (кейде Семір құс) екі дүниенің шекарасы саналған бәйтерекке ұялаған құдірет иесі
ретінде танылады. Самұрыққа қатысты эпизодтар әр ертегідегі мазмұндық
айырмашылықтарға қарамастан, формулалық «ортақ жерлер» ретінде қайталанып отырады.

Ал аққу туралы тотемдік түсініктердің көріністері жанрдың түрлі нұсқаларында
сақталғанымен, кей жағдайларда оның орнына қарлығаштың жебеушілік қызметі күшейе

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
түседі. Мысалы, «Қарабатыр» ертегісінде тұтқында жатқан кейіпкерге қарға, сауысқан, тырна, қаз, тіпті аққу да жәрдем бермейді. Құстардың ішінен жалғыз қарлығаш қана батырдың жанайқайына құлақ асып, оның хабарын еліне жеткізіп, құтқарылуына себепкер болады.

Ертегіде бұл эпизод өте әсерлі суреттеледі: «Қарлығаш біраз ұшып барып, қайта айналып балаға қонады. Бала әке-шешесі тұмарды көріп танығанмен, қай жерде жатқанын білмей қалуы мүмкін екенін ойлап, қолын пышақпен сәл жаралап, қанын тұмарға жаудың таңбасы ретінде жағады. Қарлығашқа тапсырмасын айтып, тұмарды мойнына байлап жібереді. Қарлығаш тау асып, көл кешіп, шөл мен қияны артқа тастап, ұзақ жол жүріп, отыз күннен кейін бір ауылға келеді...» [6, 152].

Ертегілердегі уақыт пен кеңістік туралы түсініктер де халық дүниетанымының айқын айғағы. Көркем мәтіндегі уақыт пен кеңістік өлшемдерінің әртүрлілігі жанрдың тарихи қалыптасу жолдарын, поэтикалық эволюциясын танытады. Дәстүрлі қазақ қоғамының өмір салты, табиғатпен етене байланысы, кеңістікті сезіну мәдениеті ертегі құрылымында молынан сақталған.

Ертегі поэтикасында сюжеттік уақыт кейіпкердің әрекетімен тікелей сабақтасып отырады. Оқиға басталған сәттен бастап, уақыт желісі үнемі алға жылжып, қаһарманның бастан кешетін сынақтарына, кездесетін кедергілерді жеңуіне сәйкес дамиды. Бір оқиға екіншісіне ұласып, әрекеттер тізбегі бір бағытта өрбиді.

Қазақ ертегілеріне оқиға мерзімін ұзақ әрі кең етіп көрсету тән болғанымен, сол ұзақ жолды немесе қиян-кескі соғысты қысқа формулалық тіркестермен баяндау – фольклордың берік поэтикалық дәстүрі. Бұл тәсіл оқиғаның уақыттық ауқымын кеңейте отырып, қиял-ғажайып элементтерді күшейтеді.

Қиял-ғажайып ертегілерде тылсым күштермен күрес әдетте түн мезгіліне тән. «Түн қараңғы, төңірек тұңғық тастай» деген сияқты хикаялық сипаттамалар архаикалық ертегілердің негізгі белгілерінің бірі. Түнгі оқиғаның қоюлығы көбіне от жарығымен, оның қасында отырған кейіпкер мен оған тап келетін жалмауыз, жезтырнақ тәрізді құбыжық бейнелері арқылы драматизмін арттыра түседі. Мәселен, «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде ғажайып құлынның тууы да түн ортасында жүзеге асады.

Ертегіде бұл эпизод айрықша әсерлі суреттеледі: Бие күзеткен төре балалары «ештеңе болған жоқ» деп ханға жалған айтады. Сол кезде Кендебай келіп: «Түн ортасында екі балаңыз ұйықтап қалды. Таңға жақын бие бір алтын құйрықты, құндыз жүнді құлын туды. Сол сәтте аспаннан қалың бұлт түйіліп түсіп, құлынды көтеріп әкете бастады. Мен құйрығынан шап еткізіп ұстап қалдым. Бұлтқа араласқан алып құс құлынды алып ұшты, ал құйрық қолымда қалды», – деп болған жайтты баяндайды.

Хан: «Құйрық қайда?» – деп ашулана сұрағанда, Кендебай: «Міне», – деп алтын құйрықты көрсетеді. Сол сәтте бүкіл үй ішін жарық нұр кернейді, ал ханның балалары ұялып төмен қарайды [6, 34].

Ертегілердегі уақыт көрсеткіштерін зерттеу – фольклортануда аса маңызды әрі тың бағыттардың бірі. Себебі ертегідегі уақыт өлшемдері көбіне кеңістік ұғымдарымен қатар өріледі. Батырдың жолға шығуы, қашықтықтарды еңсеруі, түрлі кеңістіктерді артқа тастауы – бәрі де уақыт пен кеңістіктің бір-біріне әсер ететін, біртұтас поэтикалық жүйе екенін дәлелдейді.

Бас қаһарманның жолында кездесетін асау өзен, шөл дала, биік тау сияқты табиғи кеңістіктер оған бөгет бола алмайды. Өйткені фольклор поэтикасына тән заңдылық бойынша, «табиғи ортаның кейіпкер үшін кедергі болмауы – ертегіге тән ерекшелік. Қаһарман қаншалықты алысқа барса да, оны тоқтатар тек қолдан жасалған қастандық қана» [10, 137].

Ертегілердің ішкі жанрлық топтарында мифтік танымның ізі айқын байқалады. Кеңістік көбінесе «өзіміздің» және «бөтен» деп жіктеліп, қарама-қарсылық принципінде құрылады. Әсіресе, қиял-ғажайып ертегілерде адамзаттық әлемге қарсы қойылатын адамзаттық емес кейіпкерлердің (дию, албасты, марту, жезтырнақ, шойынқұлақ, жалғыз

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
көзді дәу және т.б.) мекені нақты айқындалады. Мұндай зұлым күштер көбіне жеті қабат жер
астында, немесе мұхит жағасында, елсіз қалтарыста тұрады.

Аспан әлеміне байланысты кеңістік те ерекше сипатқа ие. Алып «Бәйтерек», алып қара
құс, Самұрық секілді символдық образдар аспан мен жердің арақатынасын белгілеп,
кейіпкердің жер үстіне қайта шығуына түрткі болатын маңызды поэтикалық элементтерге
айналады.

Ертегі кеңістігінің концепциясы көне наным-сенімдермен тікелей байланысты. Ежелгі
дәуірдегі «тірілер дүниесі» мен «өлілер дүниесін» екіге бөліп қарау адамзат санасында өте
ерте, жоғарғы палеолиттен бастап қалыптасқанын археологиялық зерттеулер дәлелдейді.
Көне таным бойынша, о дүниенің көрінісі мен оның тұрғындары бұл дүниедегі шынайы
өмірге мүлдем кереғар сипатта қабылданған. Ш. Уәлихановтың «жер асты адамдарының
белдікті аяқтарына байлап жүретіндігі» жайлы пікірі осы ойдың айқын дәлелі [11, 480]. Бұл
тіл, киім, дене бітімі, жүріс-тұрыс өзгешеліктерін қамтитын белгілер әлем халықтарының
басым көпшілігіне ортақ мифтік түсінік жүйесін құрайды.

Е. Тұрсынов якут мифологиясына тоқталып: «Якуттардың сенімінде өлілер мекенінде,
төменгі әлемде балықтардың аузы мойнында, көзі желкесінде орналасады» дейді [12, 93].
Демек, басқа әлем өкілдерін құбыжық, адамнан бөлек бейнеде көрсету түркі-моңғол
халықтарына ғана емес, еуропалық халықтардың ертегі дәстүріне де ортақ құбылыс. Сол
себепті жалмауыз кемпір, албасты, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу секілді образдар қиял-
ғажайып та, батырлық та, новеллалық ертегілерде түрлі нұсқада көрініс табады.

Мысалы: «Субатыр жалт қарағанда, бойы бір қарыс, сақалы жеті кез, аппақ қудай шал
кіріп келеді...» деп басталатын көріністер зұлым немесе бөтен әлем өкілінің адамзат
болмысынан мүлде бөлек екенін көрсетеді.

Субатырдың алдынан шыққан әлгі шал келісімен-ақ қазандағы етті сұрайды. Батыр
оның бұл талабына көнбей, «бермеймін» деп жауап береді. Сол сәтте шал мысқылдап күліп,
Субатырды бір аяғымен желкесінен басып тұрып, қазандағы етті сүйегімен бірге қылғытып
жеп қояды да, бұрылып кете барады.

Үш батыр дереу желмаяларына мініп, алып шалдың ізіне түседі. Олар үш ай, үш күн
жүріп барып, шалдың бір алып бәйтеректі сүйреп әкеліп, жердің жарығына тығып жатқанын
көреді. Жарыққа үңілгендегі түбі көрінбес шыңырау. Батырлар біраз дауласып, «сен түс, сен
түс» деп тұрғанда, екеуінің батылы бармайды. Ақыры Нанбатыр өзі түсуді ұйғарады.

Ол қылышын қолына алып, беліне арқан байлайды да, жер асты әлеміне қарай түсе
бастайды. Жоғарыдағы екі жолдасы арқанды бірінің ұшын біріне жалғай береді. Бір жүз
қырық арқан жалғағанда ғана Нанбатыр шыңырау түбіне жетеді. Жер астына түскенде ол
күмбез тәрізді үлкен кеңістікке тап болады, ал күмбездің іші бойы бір қарыс, сақалы жеті
қарыс құбыжықтарға толы екен [6, 150].

Мұндай о дүние бейнелері кейіпкердің ең соңғы, ең қатерлі сапары ретінде
сипатталады. Бұл әлем кейде жер асты, кейде жалын атқан дария, кейде биік тау түрінде
көрінеді.

Мысалы, «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде кейіпкер аспанға лапылдап жалын
шашқан от дариясына тап болады. Оның арғы бетіне өту үшін Керкұла ат Кендебайға:
«Алдындағы көрініп тұрған от дариясы. Баратын жерің соның ар жағында. Қазір көзіңді жұм,
мен «аш» дегенше ашпа. Ертерек ашсаң, екеуіміз де ажалға ұшыраймыз» деп ескертеді.
Кендебай көзін жұмып, атпен бірге ұша жөнеледі. Алдымен оған ыстық леп, артынан
ысылдаған жел сезіледі. Біршама уақыттан соң ат «Көзіңді аш!» деп белгі береді.

Көшпелі халықтың дүниетанымындағы кеңістік құрылымы да эпикалық мәтіндерде
айқын көрініс табады. Зерттеулерге қарағанда, дала халықтарының өмір сүру ортасы – ұшы-
қиырсыз кең жазық. Олардың тарихи мекені шығыста Алтаймен, оңтүстікте Тәңірімен (Тянь-
Шань), солтүстікте Оралмен, батыста Қап (Кавказ) тауларымен шектелген. Осы таулардың
сыртында «бөтен әлем» немесе «жау бар» деген түсінік қалыптасқан. Ал бұл кеңістіктің
ішіндегі ұсақ таулар да шекаралық таулар сияқты мәнге ие болып, эпикалық кеңістіктің
табиғатын айқындаған.

Ертегі кеңістігінің «өз әлемі» мен «жау әлемі» болып жіктелуі сюжеттік құрылымда ерекше маңызға ие. Бұл екі ұғым бір-біріне қарама-қарсы болғанымен, екеуі бірге ғана тұтас эпикалық оқиғаны құрайды. Сондықтан да «бұл ұғымдар жай ғана қарсы қойылған категориялар емес, бір-біріне өмір сүрмейтін егіз түсініктер; олардың кезекпен қабысып отыруы арқылы толыққанды сюжет қалыптасады» [10].

Нанбатыр жер асты мекеніндегі адамдарды алғаш көргенде олардың «Мен арықпын! Сен семізсің!» деп шуласып жатқанын байқайды. Батыр бұл әрекетті түсінбей таңырқайды. Сонда көгенделіп жатқан адамдардың бірі басын кеш көтеріп: «Бізді жер астында өмір сүретін, бойы бір қарыс, сақалы жеті кез құбыжық осы жерге алып келген. Күн сайын бізден он шақты адамды таңдап алып, сойып жейді. Сол себепті есік ашылғанда бәріміз «мен арықпын» деп айқайлаймыз. Себебі семіз дегенін бірден алып кетеді» деп түсіндіреді.

Нанбатыр олардың барлығын көгеннен босатып, жер бетіне өз беттерінше шығудың амалын табуға кеңес береді. Алға қарай жүре берген батыр жолай тағы бір есікке кезігеді. Ол есікті ашқанда, ішінде айдай толықсып тұрған ғажайып сұлу қызды көреді. Қыздың жанында бәйтеректі сүйреп қашқан алып шал қисайып жатыр екен. Батырды көрген бойда шал атып тұрып, Нанбатырға тап береді. Бірақ батыр оған мүмкіндік бермей, қылышымен оның басын шауып түсіреді.

Қыз зар еңіреп, қуанышы мен қайғысы аралас күйде былай дейді: «Ағатай, жер бетінің адамын көремін деп ойламап едім! Мен Сабаз деген момын шалдың жалғыз қызымын. Осы құбыжықтардың қолына түскеніме бір жыл болды. Мені құтқара гөр!» – деп шырылдайды [6, 154].

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, ертегі поэтикасында талданған заңдылықтар әр жанрлық түрдің ішкі табиғатына және оны жеткізуші айтушының шеберлігі мен даралығына байланысты түрліше өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Мұны әр ертегі мәтінін өзара салыстыра қарағанда айқын аңғаруға болады. Біздің талдау барысында сөз болғаны — жанрға ортақ негізгі қағидалар мен жалпы поэтикалық заңдылықтар ғана.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
2. Гринцер П.А. Стилистическое развертывание темы в санскритском эпосе // Памятники книжного эпоса. – Москва, 1978.
3. Серебряный С.Д. Формулы и повторы в «Рамаяне» Тулсидаса // Памятники книжного эпоса. – Москва, 1878.
4. Мальцев Г.Н. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. – Ленинград, 1989.
5. Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 232 б.
6. Қазақ ертегілері. 4-том. – Алматы, 1989. – 304 б.
7. Селиванов Ф.М. Гипербола в былинах // Фольклор как искусство слова. – Москва, 1975. вып. 3. С.9.
8. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – Москва, 1989.
9. Юдин Ю. Героические былины. – Москва, 1975.
10. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
11. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1961. – 480 б.
12. Тұрсынов Е. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы, 1973.

References

1. Qasqabasov S. Qazaqtyñ halyq prozasy. – Almaty: Ğylym, 1984. – 272 b.
2. Grincer P.A. Stilisticheskoe razvertyvanie temy v sanskritskom epose // Pamyatniki knizhnogo eposa. – Moskva, 1978.
3. Serebryanyj S.D. Formuly i povtory v «Ramayane» Tulsidasa // Pamyatniki knizhnogo eposa. – Moskva, 1878.

- Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің хабаршысы, №4 (82), желтоқсан 2025
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences
4. Mal'cev G.N. Tradicionnye formuly russkoj narodnoj neobryadovoj liriki. – Leningrad, 1989.
  5. Berdibaev R. Qazaq eposy. – Almaty: Ğylym, 1982. – 232 b.
  6. Qazaq ertegileri. 4-tom. – Almaty, 1989. – 304 b.
  7. Selivanov F.M. Giperbola v bylinah // Fol'klor kak iskusstvo slova. – Moskva, 1975. vyp. 3. S.9.

8. Lazutin S.G. Poetika russkogo fol'klora. – Moskva, 1989.
9. YUdin YU. Geroicheskie byliny. – Moskva, 1975.
10. Ybyraev Ş. Epos әлемі. – Almaty: Ğylym, 1993. – 296 b.
11. Uәlihanov Ş. Tañdamaly şyğarmalar. – Almaty, 1961. – 480 b.
12. Tursynov E. Genезis kazahskoj bytovoj skazki. – Almaty, 1973.

ПОЭТИКА ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКИ: ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ЖАНРОВОЙ ПРИРОДЫ И ОБРАЗНОГО МИРА

АУЕСБАЕВА П.Т.^{1*} , КӘДІРХАНОВА С.С.²

*Ауесбаева Пакизат Тенизбаевна¹ - Кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, Казахстан

E-mail: ksaryarka@inbox.ru, <https://orcid.org/00000-0002-7716-9715>

Кәдірханова Сандугаш Серікбайқызы² – Докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: sandugash_kadirkhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-2416-1957>

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные аспекты поэтики жанра волшебной сказки. Отмечается, что поэтические особенности сказочного повествования варьируются в зависимости от индивидуальных качеств рассказчиков, что является характерным для данного жанра. Проверка этого положения возможна путем сопоставления сюжетных моделей различных сказок. В работе анализируются общие закономерности, присущие поэтике сказочного жанра, а также выявляются ключевые моменты, раскрывающие типологическое сходство сказок тюркских народов.

Общие мотивы, свойственные тюркскому сказочному наследию, обусловлены типологическими признаками древних и более поздних обычаев, норм и традиций. В богатом сказочном фонде многих народов мира сохранились мотивы, восходящие к архаическим формам семейных отношений, которые выполняли функцию сюжетных движущих элементов и в сказках тюркских народов. В процессе взаимовлияния и культурного взаимодействия древние мотивы и сюжеты развивались, наполнялись новыми смыслами, а существовавшие у других народов тенденции проникали в локальные образцы сказочной поэтики, формируя их своеобразный художественный колорит.

В заключение подчеркивается, что типологические сходства в сказках тюркских народов могут быть предметом всестороннего изучения как в аспекте сюжетных и мотивных структур, так и в системе поэтических элементов и образных моделей. В рамках данной статьи рассмотрены лишь некоторые аспекты этой обширной проблемы.

Ключевые слова: сказка, сюжет, мотив, поэтика, типологическое сходство.

THE POETICS OF THE FAIRY TALE: ARTISTIC PRINCIPLES OF GENRE NATURE AND IMAGERY

AUYESBAYEVA P.T.^{1*} , KADIRKHANOVA S.S.²

*Auyesbayeva Pakizat Tenizbayevna¹ - Candidate of philological sciences, associate professor, M.O. Auezov institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ksaryarka@inbox.ru, <https://orcid.org/00000-0002-7716-9715>

Kadirkhanova Sandugash Serikbayevna² - Doctoral student, Al-Farabi kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: sandugash_kadirkhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-2416-1957>

Abstract. The article examines specific aspects of the poetics of the fairy-tale genre. It is noted that the poetic features of fairy-tale narration vary according to the individual characteristics of storytellers, which is typical for this

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки-Social and humanities sciences genre. This assumption can be verified through a comparative analysis of the plot structures of various tales. The paper identifies the general laws inherent in the poetics of the fairy-tale genre and highlights key elements that reveal the typological similarities of the fairy tales of Turkic peoples.

The common motifs characteristic of the Turkic fairy-tale tradition stem from typological features of ancient and later customs, norms, and traditions. In the rich folklore heritage of many peoples of the world, motifs tracing back to archaic forms of family relations have been preserved, functioning as narrative-driving elements in the fairy tales of Turkic peoples as well. Through processes of mutual influence and cultural interaction, ancient motifs and сюжет patterns evolved, acquired new meanings, and tendencies found in other cultures penetrated into local models of fairy-tale poetics, giving them a distinctive artistic colouring.

In conclusion, the study emphasizes that the typological similarities in the fairy tales of Turkic peoples can be comprehensively examined either through their plot and motive structures or through their system of poetic elements and imagery. This article focuses only on several aspects of this extensive subject.

Key words: tale, plot, motif, poetics, typological properties.